

УДК 37.015.3:316.624

**АНАЛІЗ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ****А.М.Самойлов**

Анотація. У статті проаналізовано психолого-педагогічні підходи до визначення сутності девіантної поведінки, сформульовано робоче визначення девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: девіантна поведінка, відхилення, нормативна поведінка.

Аннотация. В статье проанализированы психолого-педагогические подходы к определению сущности девиантного поведения, сформулировано рабочее определение девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: девиантное поведение, отклонения, нормативное поведение.

Annotation. The article have been analyzed psycho-educational approaches to the definition of deviant behavior, formulated a working definition of deviant behavior of teenagers.

Keywords: deviant behavior, deviations, normative behavior.

Постановка проблеми. Під впливом об'єктивних умов і суб'єктивних моментів кожна людина виробляє і реалізує свою індивідуальну систему норм, котра відображає існуючі в суспільстві уявлення про норми, і водночас частково може їм суперечити. З усієї сукупності соціальних норм людина засвоює лише частину, – ті, які з суспільної свідомості перейшли до індивідуальної, і усвідомлені людиною як необхідні.

Поняття норми у даному випадку існує у науці та практиці для того, щоб визначити, яку поведінку можна вважати такою, що від неї відхиляється. Однак на цьому шляху зустрічається низка труднощів. Необхідно враховувати багато факторів: ситуативність – одна й та сама поведінка в різних соціальних ситуаціях може бути девіантною або ні; час – з плином часу змінюється ставлення до різних видів діяльності; неузгодженість нормативних структур різних соціальних систем – одна й та сама поведінка в різних нормативних структурах може вважатися девіантною або ні; поширеність – у кожній країні існують відмінності в нормативних правових інститутах.

Нині в Україні, у зв'язку з соціально-економічним та соціально-політичним реформуванням суспільства, відбувається зміна системи цінностей і соціальних норм: руйнуються одні види норм і натомість постають інші. Проблема формування нових норм спочатку на рівні теорії, їхнього подальшого тлумачення і пристосування до них суспільства стає надзвичайно складною справою. У ситуації, що склалася, є достатньо підстав стверджувати, що в Україні відбувається інтерференція старих без транспозиції нових, які ще не склалися, правових відносин. За цих умов правосвідомість підлітків має певні дефекти, які можуть слугувати підґрунтям для виникнення девіантної поведінки. Російські дослідники підліткової девіантності кажуть про «серединне буття», в морально-етичних нормах якого дивно поєднуються пострадянські традиції та сучасні тенденції європейської демократії [1, с. 158].

На переламному етапі життя українського суспільства, коли правові норми відносин на державному та суспільному рівнях напрацьовані ще не в повному обсязі, їх місце займають норми, вироблені в інші часи, можливо, і у кримінальному середовищі, оскільки злочинність в такі періоди отримує імпульс до посилення позаправної діяльності. Становлення ціннісних орієнтацій, які є основою нормативної поведінки, у дітей підліткового віку в таких умовах ускладнено, оскільки в цей час виникає багато різних життєвих ситуацій, позитивний чи негативний потенціал яких як соціального

явища неповнолітнім складно ідентифікувати. Таким чином відбувається те, що Ю.О.Клейберг назвав феноменом інституалізації девіантної поведінки, тобто перетворення її на соціально прийнятну і негласно схвалювану [2].

Невизначеність критеріїв, меж дозволеного, ступенів відповідальності, відсутність ясних і зрозумілих процедур покарання за скоєне об'єктивно сприяють розширенню «поля девіантності», обумовлюючи «розмитість» його кордонів. У граничній своїй формі девіантність виступає як делінквентність, тобто злочинна діяльність, наслідком якої є посягання на соціально-політичні та моральні підвалини суспільства, особисту безпеку і благополуччя його громадян.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Теоретичні підходи до визначення сутності девіантної поведінки в процесі трансформації суспільства та соціальних змін у західній науці представлені багатьма іменами. Представник структурно-функціонального аналізу Е.Дюркгейм називав девіантною поведінку, яка не співпадає з загально прийнятими в суспільстві цінностями та нормами. Р.Мертон головним чинником відхилень вважав розбіжність між цілями, що висуває суспільство, та засобами, які воно пропонує для досягнення цілей. Такий соціологічний підхід до вивчення відхилення у поведінці пропонували Т.Парсонс, Р.Дубін та інші. Е.Беккер, С.Леммерт, Ф.Танненбаум вважали, що девіантна поведінка є результатом соціальної оцінки.

Пояснення витоків відхилень у поведінці людини пропонується і з погляду культурологічних течій, представники яких наголошують на необхідності аналізу культурних цінностей, що можуть бути підґрунтям девіацій (А.Коен, М.Міллер, Е.Сатерленд, М.Селлін). У наукових працях Ч.Бернарда, М.Бламберга, М.Вебера, Р.Лайкерта, А.Маслоу, Дж.Смелзера, Х.Хекхаузена аналізується девіантна поведінка людей у різних сферах життєдіяльності.

Разом з тим треба зауважити, що різноманітність наукових шкіл та течій значно ускладнила структуру сучасної західної девіантології, оскільки прагнення зарубіжних дослідників до міждисциплінарного наукового підходу стосовно аналізу сутності та проблем поведінки, що відхиляється, внесло певне концептуальне «забруднення» до визначення сутності девіантної поведінки [2].

У радянській науковій літературі під девіантною розумілася поведінка індивіда, в результаті якої його дії, вчинки не співпадали з ціннісно-нормативною системою суспільства. Різні аспекти девіантної поведінки вивчали Ю.Антоян, К.Ігошев, І.Карпець, Г.Мінковський, витокі наркоманії досліджували А.Габіані, Т.Іванова, Б.Левін та М.Левін, А.Мейроян, Г.Сілласте, проблемам проституції присвячені праці Н.Аверіної, А.Габіані, Я.Гілінського, І.Шмарова, суїцидальна поведінка досліджувалася І.Алієвим, Я.Гілінським, С.Смідович та іншими. Безпосередньо вивченням причин та видів девіантної поведінки молоді займалися В.Лісовський, І.Ільїнський, В.Левічева, В.Чупров.

В останні роки українські вчені виявляють безпосередній інтерес до аналізу детермінантів девіантної поведінки дітей та молоді (Н.Ю.Максимова, Е.Л.Мілютіна, А.В.Демічева).

У дослідженнях вітчизняних учених підкреслюється, що Україна опинилася в ситуації невизначеності сучасних поведінкових норм. Їх непереконливість, необґрунтованість ускладнюють, по-перше, розв'язання теоретичних аспектів проблеми визначення девіантної поведінки, по-друге, розробку програм профілактичних і корекційних заходів.

Мета статті: проаналізувати психолого-педагогічні підходи до визначення сутності девіантної поведінки, сформулювати робоче визначення девіантної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу. Девіантна поведінка школярів – це проблема, якій присвячені дослідження представників різних галузей науки. Девіантні прояви в поведінці людини вивчаються філософами з погляду їхнього співвіднесення з категоріями соціальної норми, явищами стійкості і мінливості, проявами загальних закономірностей розвитку живої природи у практиці людської діяльності. Соціологи, медики, психологи, педагоги досліджують природу девіантної поведінки, класифікують різні види девіацій і фактори, що їх викликають.

Одним з аспектів загального поняття мінливості, яка властива світу, що нас оточує, неоднозначного, а іноді й суперечливого процесу розвитку, є девіація як «відхилення від правильного напрямку руху» [3, с.19]. Кожна девіація містить у собі руйнівний і творчий початок. Для процесу соціальної еволюції важливо, який компонент переважає. Позитивними девіаціями є тоді, коли сприяють прогресу системи, підвищують рівень її організованості, допомагають подолати застарілі, консервативні або навіть реакційні стандарти поведінки. Межі між позитивною і негативною формами девіантної поведінки рухомі в часі й соціальному просторі. Творча девіація повинна розглядатися як абсолютно нормальне явище в житті будь-якого суспільства, оскільки навіть найдосконаліший закон не в змозі врахувати всього різноманіття життєвих ситуацій. Ступінь досконалості закону відносна, оскільки суспільство мінливе. Соціальні ідеали (цінності), очікування, загальноприйняті правила,

норми, як і критерії девіантної поведінки, з часом змінюються. Якщо процес соціалізації і соціальний контроль відповідають за збереження соціокультурного коду, функцію соціального успадкування в процесі суспільного розвитку, то девіація – за функцію соціальної мінливості, пристосування індивіда і всього суспільства до нових умов. Під новою соціальною реальністю ми розуміємо ситуацію, при якій виникає дихотомія сформованих у суспільстві цілей і засобів: неможливість задоволення старими способами сталих потреб, а також виникнення нових потреб.

У разі якщо той чи інший вид девіації набуває стійкого характеру, стає нормою поведінки для багатьох людей, товариство зобов'язане переглянути принципи, що стимулюють «порушення правил» або провести переоцінку соціальних норм. В останньому випадку поведінка, яка вважалася девіантною, оцінюється як нова норма.

Будь-яка девіантна поведінка – це відхилення від загальноновизнаної, неодноразово перевіреної практикою норми поведінки, вона завжди несе в собі елемент непередбачуваності, невідомості, можливої небезпеки.

Девіантна і нормативна поведінка – дві рівноцінні складові соціально-рольової поведінки. Для нормального протікання соціогенезу девіантно-рольова поведінка людини має не менше значення, ніж його нормативно-рольова складова. Залежно від того, позитивним чи негативним є відхилення, всі форми девіацій можна умовно розташувати на деякому континуумі. На одному його полюсі розміститься група осіб, яка виявила поведінку, що максимально не схвалюється (революціонери, терористи, зрадники, злочинці, вандали, циніки, особи, які ведуть нездоровий спосіб життя тощо). На іншому полюсі буде знаходитися група з відхиленнями, які схвалюються: національні герої, видатні артисти, спортсмени, вчені, письменники, політичні лідери, місіонери. Соціологи стверджують, що в суспільствах, які нормально розвиваються, за звичайних умов на кожну з цих груп припадає приблизно по 10-15 % загальної чисельності населення. Таким чином, 70% населення країни складають «тверді середняки» – люди з несуттєвими відхиленнями у поведінці.

Девіантна поведінка є різновидом ненормативної поведінки індивідів або соціальних груп, що характеризується діями, які відхиляються від загально прийнятих або допущених норм. Це призводить до відповідних реакцій з боку групи, організації або суспільства у вигляді несхвалення і соціальних санкцій. У широкому сенсі девіант – будь-яка людина, що демонструє ненормативну активність.

За визначенням Я.І.Гілінського, поведінка людей є девіантною, якщо їх вчинки або дії не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному соціумі нормам і правилам [4]. Такий підхід до визначення сутності девіантної поведінки можна простежити в багатьох дослідників поведінки, що відхиляється. Група вчених на чолі з академіком В.М.Кудрявцевим розглядають девіантну поведінку як соціальне відхилення і характеризують її як ненормальну. У змісті цього терміна автори акцентують увагу на невідповідності поведінки нормативно значущим факторам. Девіантність – прояв порушеності соціальної регуляції поведінки, дефективності психічної саморегуляції. Таке визначення девіантної поведінки дають М.І.Єнікєєв і О.Л.Кочетков у Короткому енциклопедичному словнику [5]. Деякі зарубіжні дослідники у визначенні сутності девіантної поведінки виходять з такої її провідної ознаки, як порушення соціальних норм. Так, американський соціолог А.Коен вважає, що поведінка, яка відхиляється від норм, «іде у розріз з інституційними очікуваннями» [6 с. 520]. Водночас, англійський учений Д.Уолкс зазначає, що соціальне відхилення – це значною мірою приписуваний статус, тобто «ярлик», який навішують через суб'єктивне ставлення впливові прошарки населення мало захищеним громадянам чи цілим групам осіб. Як бачимо, складна й багатопланова сутність девіантної поведінки неоднозначно трактується у спеціальній літературі. Це спонукає нас до аналізу психолого-педагогічних літературних джерел з метою визначення сутності девіантної поведінки підлітків.

Суттєвою ознакою девіантної поведінки В.М.Кудрявцев вважає стійкі відхилення від соціальних норм, які можуть мати корисливу, агресивну орієнтацію, або бути відхиленнями соціально-пасивного типу. До соціальних відхилень корисливої спрямованості відносять правопорушення і провини, пов'язані з прагненням отримати матеріальну, грошову чи майнову користь.

Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються в діях, спрямованих проти особистості (образа, хуліганство, побої, зґвалтування, вбивство). Відхилення соціально-пасивного типу виражаються в прагненні відходу від активного громадського життя, в ухиленні від громадянських обов'язків, небажанні вирішувати як особисті, так і соціальні проблеми. До такого роду явищ можна віднести ухилення від роботи та навчання, бродяжництво, вживання алкоголю і наркотиків, токсичних засобів, які занурюють у світ штучних ілюзій і руйнують психіку. Крайній прояв соціально-пасивної позиції – суїцидальна спроба, самогубство.

Таким чином, серед неповнолітніх осіб такого роду соціальні відхилення можуть проявлятися як у

вигляді злочинних дій, що караються за Кримінальним кодексом, так і у проступках, аморальній поведінці, що підлягають моральному осуду, але за які не настає кримінальна відповідальність.

Погляди В.М.Кудрявцева поділяє С.А.Белічева [7], яка розглядає девіантну поведінку як порушення процесу соціалізації дітей. Дослідник зазначає, що поведінка, яка відхиляється, суперечить правовим або моральним нормам.

Варто зазначити, що девіантна поведінка підлітків може іноді поєднуватися з їхньою відносно доброю обізнаністю з моральними нормами. За таких умов девіантна поведінка неповнолітніх слугує своєрідним засобом самоствердження, вираженням протесту дітей проти реальної чи уявної несправедливості дорослих. У цьому зв'язку підкреслимо педагогічну позицію О.О.Бодальова і А.М.Сухова, які вважають за необхідне відмежування поведінки власне девіантної від делінквентної, тобто злочинної, кримінальної.

У психологічній літературі девіантною вважається поведінка, що в значній мірі визначається недоліками виховання, які призводять до формування більш чи менш стійких психологічних властивостей. Ці якості особистості можуть зумовлювати аморальні вчинки, які спостерігаються в дитячому та підлітковому віці. Недоліками сімейного виховання можна пояснити і низький інтелектуальний рівень розвитку окремих дітей-девіантів, які легко потрапляють під вплив вимог групи і переймають прийняті в ній негативні ціннісні орієнтації. У сукупності всі ці процеси деформують ще не завершене формування особистості [8].

Психолого-педагогічний аспект девіантної поведінки підлітків досить ґрунтовно розкритий у наукових працях М.А.Алемаскіна, О.С.Белкіна, А.І.Кочетова, Н.Ю.Максимової, С.І.Подмазіна та інших. Так, О.С.Белкін з'ясував взаємозв'язок педагогічної занедбаності як стійкого спотворення етичних уявлень, несформованості почуттів і навичок суспільної поведінки з відповідними віковими особливостями і домінуючими чинниками етичного розвитку дитини.

У медичній літературі під девіантною поведінкою розуміють не відповідні моральним і соціальним нормам учинки, які людина скоює систематично через різні захворювання, пов'язані з мозковою патологією. Патологічні реакції можна відрізнити від нормальної поведінки за визначеними ознаками [9].

У практичній діяльності вчителям загальноосвітньої школи важко диференціювати непатологічні й патологічні форми девіантної поведінки. Такі завдання не належать до їх функцій. Тим більше, що найчастіше в складних випадках відзначаються змішані форми девіацій.

Соціально-психологічний аспект девіантної поведінки дітей знайшов висвітлення в роботах С.О.Бадмаєва, С.А.Белічевої. Зокрема, С.А.Белічевою проведено глибокий науковий аналіз причин важковиховуваності й запропоновано ґрунтовну характеристику особливостей соціальної дезадаптації дітей.

Окремі девіантні вчинки мають значення не самі по собі, а лише у зв'язку з тим, які особливості особистості, тенденції її розвитку за ними приховані. Тому варто зважати, чи не є особливості поведінки зачатками, витоками майбутніх проступків, порушень моральних, соціальних, правових норм, вимог закону, чи не є потенційною загрозою суб'єкту поведінки, розвитку його особистості, оточуючим його людям, суспільству загалом.

Отже, не зважаючи на деякі відмінності в розумінні сутності девіантної поведінки, більшість учених основним критерієм девіантної поведінки вважає порушення прийнятих у даному суспільстві соціально-моральних норм.

Висновки. Аналіз розглянутих нами підходів до трактування сутності девіантної поведінки дозволив сформулювати робоче для нашого дослідження визначення: *девіантна поведінка підлітків – це відхилення від прийнятих у даному суспільстві, групі, близькому оточенні соціально-моральних норм і цінностей, порушення процесу засвоєння та відтворення цих норм і цінностей, а також саморозвитку і самореалізації особистості в тому соціальному середовищі, до якого вона належить.*

З огляду на те, що девіантна поведінка може набувати різних форм (як негативних, так і позитивних), необхідно вивчати дане явище, виявляючи диференційований підхід.

Література

1. Атоян А.И. Маргинальность и право: социально-политический журнал / А.И. Атоян. – 1994. – № 8. – С. 158-161.
2. Якуба О.О. Соціологія: Навч. посібник для студентів / О.О. Якуба. – Харків: Константа, 1996. – 191с.
3. Словник іншомовних слів [за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука]. – Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії Наук УРСР, 1975. – 775 с.
4. Демічева А.В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства: Автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.06 / А.В. Демічева. – Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 16 с.

5. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология: краткий энциклопедический словарь / М.И. Еникеев, О.Л. Кочетков. – М.: Юридическая литература, 1997. – 448 с.
6. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Коэн. – М., 1965. – 550 с. – (Социология сегодня).
7. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М.: Редакционно-издательский центр консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с.
8. Психология: словарь [под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1990. – 494с. – (2-е изд. – испр. и доп.).
9. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: Исправление недостатков характера у детей и подростков / В.П. Кащенко. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 304 с.